

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÂSÂR Akademik Dinî Araştırmalar Dergisi

Cilt/Volume: 1 • Sayı/Number: 2 • Ekim/October 2022

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Mâtürîdîyye ve Mu'tezile'ye Göre Mukallidin İmanı:

Mukayeseli Bir Yaklaşım

The Belief Of The Muqallid According To The Maturidi And

Mu'tazilah: A Comparative Approach

Mikail İPEK *

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi / Received: 14.06.2022
Kabul Tarihi / Accepted: 05.10.2022
Yayın Tarihi / Published: 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ekim/October
Cilt / Volume: 1 • Sayı / Issue: 2 • Sayfa / Pages: 16-31

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az üç hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği intihal raporu alınarak teyit edildi.
This article has been reviewed by at least three referees. It was confirmed by receiving a plagiarism report that the article did not contain plagiarism.

Yayın Hakkı / Copyright©

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.
Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Theology, Erzincan, Turkey. All rights reserved.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı (Orcid Id: 0000-0001-7594-0230)

Öz

İslâm kelâmcıları mukallidin imanı konusu üzerinde itina ile durmuş, bu konuda fikir beyan etmiştir. Esasen bu konu, doğrudan İslâm âleminin büyük çoğunluğu ile ilgilidir. Çünkü Müslümanlar, genellikle dinî birikimlerini aileden veya büyüklerinden alırlar. Bu da İslâm dünyasında mukallidin imanı meselesinin gündeme gelmesine sebep olmuştur. Tartışma konusu ise mukallidin imanının sahih olup olmadığı ile ilgilidir. Bu makalede öncelikle tahkik, taklîd, tahkiki iman ve taklîdî iman kavramları açıklanarak Mâtürîdîye ve Mu'tezile ekollerinin konuya bakışları mukayeseli bir şekilde ele alınmıştır. Böylece dinî bilgiyi elde etmede istidlâlînin önemi ortaya konulacak, aynı zamanda mukallidin imanının büsbütün geçersiz olmadığı da anlaşılmış olacaktır.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Mâtürîdî, Mu'tezile, Eş'âri, Taklîd, Mukallîd, İman

Abstract

Islamic theologians have carefully focused on the subject of muqallid's belief and expressed their opinions on this issue. In fact, this issue is directly related to the majority of the Islamic world. Because Muslims generally receive their religious knowledge from their families or elders. This has led to the issue of the muqallid's belief in the Islamic world. The subject of discussion is about whether the muqallid's faith is valid or not. In this article, first of all, the concepts of inquiry, taqlid, true faith and taqlid faith are explained and the views of the Maturidi and Mu'tazilah schools are discussed in a comparative way. Thus, the importance of inference in obtaining religious knowledge will be revealed, and at the same time it will be understood that the faith of the muqallid is not completely invalid.

Keywords: Kalam, Maturidi, Mu'tazilah, Asharism, Taqlid, Muqallid, Belief

Giriş

Tarih boyunca din mefhumu insanların hayatında hep var olmuştur. Bu dinlerin bazıları ilahî kökenli iken bazıları da insanların kendi uydurdıkları birtakım ritüeller neticesinde, uzun zaman zarfında ortaya çıkan dinlerdir. Benimsenen dinler ister ilahî olsun ister olmasın, hemen hepsinde bir teslimiyet anlayışı söz konusudur. Çünkü din, manevî ve uhrevî bir olgudur. Bundan dolayı müminler, dinin mahiyetini sorgulamak ve araştırmak yerine daha çok emredilene yapmıştır. Din düşüncesinde teslimiyet anlayışı her dinde olduğu gibi İslâm dininde de varlığını iyiden iyiye hissettirmiştir. Teslimiyet anlayışında genellikle kişi yetiştiği çevrenin benimsediği inancı büyüklerinden, hocalardan veya din adamlarından öğrenir. Öğrendiği esasları hayatının merkezine alır ve çoğu kez bu esasları sorgulamadan kabul edip gereklilikleri yerine getirir. Bu şekilde edilen imana “Mukallidin İmanı” veya “Taklîdî İman” denilmektedir. Böyle bir iman her ne kadar ibadet ve itaatte devamlılığı sağlama ve teslimiyet noktasında mümine fayda sağlasa da kişinin inandığı esasları araştırması ve kafasına takılan soruların cevabını bulmaya çalışması şüphesiz ki onun faydasına olacaktır. Çünkü kişi bu şekilde neye iman ettiğini daha iyi bilecek ve imanı “Taklîdî İman” seviyesinden “Tahkikî İman” seviyesine çıkacaktır. Böylece hem kendi iç dünyasında yaşadığı birtakım tartışma ve sorgulamalar cevap bulacak hem de benimsediği inancı diğer din mensuplarına veya muarızlarına kabul ettirme noktasında daha etkili bir dile ve anlayışa sahip olacaktır.

Kelâm ilminde mukallidin imanı meselesi itina ile ele alınmış, mütakellimler bu konudaki fikirlerini yazdıkları eserlerde gerekçeleri ile birlikte ortaya koymuştur. Buradaki en önemli soru şudur: Mukallidin imanı sahih midir? Bu konuda Mâtürîdiyye ve Mu'tezile ekollerine mensup âlimlerin de önemli fikirler ortaya koydukları görülmektedir. Biz de bu çalışmada Ehl-i Sünnet'in iki önemli mezhebinden biri olan Mâtürîdiyye'nin konuyla ilgili görüşlerini Mu'tezile'nin fikirleri ile mukayese etmeye çalışacağız. Ayrıca konuya ilişkin Eş'ârîyye mezhebinin görüşlerine de kıyaslama yapmak amacıyla yer vereceğiz. Buradan yola çıkarak diyebiliriz ki çalışmanın amacı, Mâtürîdiyye ve Mu'tezile'nin mukallidin imanı konusundaki görüşlerini kıyaslayarak değerlendirmektir. Böylece taklîdî imanın zayıf noktaları ortaya konulacak ve dini öğrenmede okumanın, araştırmanın ve sorgulamanın önemi ortaya çıkmış olacaktır. Ayrıca taklîdî imanın bazı kesimlerce yanlış anlaşıldığı ve özellikle Mâtürîdîlerin bu konuda orta yolu takip ederek mutedil bir tasnif yaptığı anlaşılacaktır.

Mukallidin imanı konusunda şimdiye kadar pek çok çalışma kaleme alınmıştır. Tevfik Yücedođru'nun “Mukallidin İmanı” adlı makalesi, Abdullah Demir'in *Mâtürîdî Kelâm Ekolünde Mukallidin İmanı* adlı tezi, Hasan Kurt'un “Taklîdî İmanın Tahkiki İmana Dönüşmesi” adlı makalesi, Mustafa Ünverdi'nin “Klasik İslam Geleneğinde Taklîdî İman'ın Deđeri” adlı makalesi ve *Dinî Açıdan Taklit* adlı kitabı bunlara örnek verilebilir. Ayrıca Kamil Güneş'in “Eş'âriyye'de Mukallidin İmanı” adlı makalesi ve Recep Ardoğan'ın *Taklîdî İman'ın Geçerliliđi* eseri zikredilmesi gereken diğer çalışmalardır. Bahsi geçen çalışmalarda mukallidin imanı konusu çeşitli açılardan ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Bizim bu çalışmadan gayemiz ise taklîdî imanın sahih olup olmadığı noktasında Mâtürîdîyye ve Mu'tezile ekollerinin görüşlerini ortaya koymaktır. Böylece dinî bilgiyi elde etmede okumanın ve araştırmanın önemi ortaya çıkmış olacaktır. Bununla birlikte taklîdî imanın mahiyeti ortaya konularak bu tür bir imanın büsbütün yanlış olmadığı da anlaşılacaktır. Bu bağlamda öncelikle “Taklid”, “Taklîdî İman”, “Tahkik” ve “Tahkîkî İman” kavramları açıklanacak, daha sonra söz konusu ekollerin konuya ilişkin görüşleri ele alınarak mukayeseli bir şekilde değerlendirme yapılacaktır.

1. Mukallidin İmanı

Bu başlık altında istidlâlî bilgiye dayanmayan, büyüklerden, hocalardan veya çevredeki insanlardan görerek ve öğrenerek edinilen imanın, sahih olup olmayacağı meselesi ele alınacaktır. Konunun iyi anlaşılması açısından öncelikle yukarıda bahsi geçen kavramları açıklamak yerinde olacaktır.

1.1. Tahkîkî İman

Tahkik, lügatte “gerçek, sabit ve doğru olmak, gerekmek ve bir şeyi gerçekleştirmek” anlamlarına gelir.¹ Bu kelime Kur'an-ı Kerim'de 247 yerde geçmiş ve ayetlerin çoğunda, batılın zıddı olarak kullanılmıştır.² Bu kavram kelim literatüründe ise “bir şeyle ilgili onun kendi özünde bulunduğu durumla mutâbık, uygun olan inanç veya aslına uygun bir şekilde inanma”³ şeklinde tarif edilmiştir. Bununla beraber kalben ve aklen idrak edilen, ayrıca

---

¹ Bkz. Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'an* (*Kur'an Terimleri Sözlüğü*), çev. Yusuf Türker (İstanbul: Pınar Yayınları, 2007),417-419; İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: 1993), 10/49.

² Mustafa Çağrııcı, “Hak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/137.

³ Bkz. İsfahânî, *el-Müfredât*, 417-419.

delillerle kuvvetlendirilen imana ise “Tahkikî İman” adı verilir.⁴ Delillerle kuvvetlendirildiği için buna aynı zamanda “İstidlâlî İman” da denir.⁵

1.2. Taklîdî İman

Taklid kelimesi ise sözlükte, “bir şeyi boyna takmak, bir işi tevdi etmek, bir göreve atamak” gibi anlamlara gelmektedir.⁶ İstilahta, başka bir kişiye ait söz veya davranışların doğruluğuna inanarak, araştırmadan ve irdelenmeden onu kabul etmek demektir.⁷ Taklîdî iman ise büyüklerden, hocalardan ya da toplumun değer atfettiği insanlardan görerek ve öğrenerek inanmaya denir.⁸ Başta da belirtildiği gibi asıl mesele, kelimelerin mezheplerinin bu konudaki ihtilafları ve taklîdî imanın sahih olup olmadığıdır. Konuyla ilgili birçok görüş ortaya atılmıştır.

2. İslâm Ekollerinin Konuya Bakışı

Mukallidin imanı konusundaki görüşler genel anlamda üç başlık altında incelenebilir. Bunlardan birincisi, imanını bilgi ile temellendirmeyen, istidlâlden uzak olan kimse mukalliddir ve mümin değildir. Bu görüşün savunucuları arasında Mu'tezile ve akli tefekküre önem veren diğer kelimî ekoller bulunmaktadır.⁹ İkincisi, itikad alanında nazar ve istidlâlin bir bid'at¹⁰ olduğu ayrıca Hz. Peygamber ve ashabının bunlarla ilgilenmediği yönündeki görüştür. Bu görüşü savunanlar, Haşviyye¹¹, Sa'lebiyye¹² ve bazı Sûfilerdir.¹³

⁴ A. Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1982), 181; *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 1998), 33.

⁵ Kılavuz, *Kelam'a Giriş*, 33; Konuya ilişkin tartışmalar için bkz. Ferit Uslu, *Felsefî Açından İmanı Temellendirme*, (Ankara: Ankara Okulları, 2004), 87-162, 259-371; İbrahim Arslan, *Kâdî Abdulcabbâr'a Göre Dinin Akli ve Ahlâki Savunusu*, (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 29-78, 91-179; Mikail İpek, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, (Erzincan: Doğu Yayınları, 2020), 65-74.

⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, 1229-1230; İbn Manzûr, *Lisân*, 3/365-368.

⁷ Nureddin Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara, DİB Yayınları, 2014), 198; Eyyüb Said Kaya, “Taklîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/461-465; Bekir Topaloğlu – İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 304-305.

⁸ Kılavuz, *Kelam'a Giriş*, 33; *İman Küfür Sınırı*, 181.

⁹ Kâdî Abdulcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/98-100; *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl*, thk. İbrahim Medkûr, Tâhâ Hüseyin, (Mısır: t.y.), 12/125,526; Ebu Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, çev. Şerafettin Gölcük (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2013), 229; Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, 172-173.

¹⁰ “Asr-ı saâdet'ten sonra ortaya çıkan, şer'î bir delile dayanmayan inanç, ibadet, fikir ve davranışlar hakkında kullanılan bir terim.” Bkz. Rahmi Yaran, “Bid'at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/129-131.

¹¹ “Dinî konularda akıl yürütmeyi reddeden, nasların zâhirine bağlı kalmak suretiyle teşbih ve teccîme kadar varan telakkileri benimseyenlere verilen ad.” Bkz. Metin Yurdagür, “Haşviyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/426-427.

¹² “Hâricîler'in daha çok Horasan'da yayılan Acâride kolundan ayrılmış tâli bir fırka.” Bkz. Mustafa Öz, “Seâlibe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/234-235.

¹³ Recep Ardoğan, *Kelamî Açısından İmanın Mâhiyeti ve Din Özgürlüğünün Muhtevası*, Ankara: DİB Yayınları, 2005), 40/50.

Bunlar görüşlerini savunurken “Allah’ın ayetleri hakkında ancak kâfirler münakaşa eder”¹⁴ ayetini delil olarak göstermişlerdir. Konuyla ilgili üçüncü görüşe göre, mukallidin imanı sahihtir. Bu görüş ise Ehl-i Sünnet’e aittir. Onlara göre iman, tasdikten ibarettir. Bir kimseye bir haber verildiğinde şayet o kişi haberi tasdik ederse, onun için “habere inandı” denilir. Mukallidin durumu da aynen böyledir. Ona, inanılması gereken hususlar haber verildiğinde bu haberi tasdik ederse, mümin olur.¹⁵ Onlara göre mukallidin son durağı cennet olmakla beraber nazarı terk etmesi sebebiyle günahkâr sayılmıştır. Bunun yanında günahlarının cezasını çekmesi sonucunda bağışlanması imkân dâhilindedir.¹⁶ Ali el-Kârî (ö.1014/1605), Hz. Peygamber’e iman edip onun yolunu takip eden kimseyi mukallid de olsa iman dairesinde kabul etmiştir. Fakat ona göre böyle bir imana sahip kimse, delil araştırmadığı için günahkârdır.¹⁷

2.1. Mâtürîdîye’ye Göre Mukallidin İmanı

---

¹⁴ el-Mümin, 40/4.

¹⁵ Sâbunî, Mâtürîdîye Akâidi, 172-173; Pezdevî, Ehl-i Sünnet Akâidi, 229.

¹⁶ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebziratü'l- edille*, nşr. Hüseyin Atay (Ankara: DİB Yayınları, 2004), 1/42.

¹⁷ Ebü'l-Hasan Nüreddîn Alî b. Sultan Muhammed el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhü'l-Ekber*, çev. Y. Vehbi Yavuz, (İstanbul: 1979), 216-217.

Mâtürîdîler, imanı, hiç olmazsa iman edilecek hususların bilinmesi sonucunda şek ve şüphenin bulunmadığı bir irade ve itminan ile tasdik olarak nitelendirmişlerdir. Dolayısıyla bu şartları taşıyan kimse mukallid bile olsa mümindir.¹⁸ Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Ebû'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115)'ye göre akıl yürütmek, imanın bilgi ile temellendirilmesinde bir şart değil, bir imkândır. Dolayısıyla iman için akıl yürütmek, olmazsa olmaz bir şart değildir.¹⁹ Nesefî, *Tebşıra*'da Mâtürîdî'nin görüşlerini şu şekilde açıklamıştır:

“Mukallidin imanı, delile dayanmasa bile sırf Allah'a kavuşmak ve Allah'ın rızasını kazanmak içindir. Yoksa kendisine yönelen ilahi azabı önlemek için değildir. Veya şiddetli bir sıkıntı ile karşılaştığı için değildir. Kendi hür iradesiyle iman etmiştir. Dolayısıyla inanan kişiye sevap vaat edilmektedir. Bu da ancak Allah'ın fazl ve keremi ile olur. Eğer bir işe sevap sözü verilmiş ise, bu işte zorluk olsun veya olmasın fark etmez, o mutlaka bu sevaba ulaşacaktır. Onun için taklidî imana sevap yoktur, demek doğru değildir. İlahî azabı önlemek için veya ölüm anında edilen iman geçersizdir, bunlar hakkında kesin nas vardır. Böylesinin imanı tabi ki sahiplerine fayda vermez. Mukallidin imanı böyle değildir.”²⁰ Görüldüğü üzere Mâtürîdî, taklidî imanın sahih olduğunu açıklarken aklî deliller kullanmanın yanında ilâhi azabı görünce iman eden kişi ile mukallid arasındaki belirgin farkı vurgulamıştır. Mâtürîdî'nin kelimî görüşlerine bakıldığında onun görüş bildirirken aklî tefekküre büyük önem verdiği anlaşılmaktadır. Bu yönüyle Mu'tezile'ye yakın gibi görünür.²¹

2.2. Mu'tezile'ye Göre Mukallidin İmanı

Mu'tezile'ye göre ise mukallid, kâfirdir.²² Bunun yanında mukallide kâfir demekten kaçınan Mu'tezilî âlimlerin²³ yanı sıra, mukallidin iman ile küfür arasında olduğunu savunan gruplar da vardır.²⁴ Mu'tezile'ye göre mukallid şüphe ve zan içindedir. Bundan dolayı da sahip olduğu inanç, sağlam temellere dayanmamaktadır.²⁵ Dolayısıyla mukallid, sahip olduğu iman ile ma'rifetullahı ulaşamaz.²⁶ Ma'rifetullahı ancak istidlâlî bilgi ile ulaşılabilir.²⁷ Nitekim taklid, bilgi edinme yollarından biri olmamanın yanında kişiyi hataya

¹⁸ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 229; Nesefî, *Tebşıra*, 1/42. Bkz. Sâbunî, *Mâtürîdîyye Akâidi*, 172-173.

¹⁹ Bkz. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Matürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2014), 487-496; Nesefî, *Tebşıra*, 1/35.

²⁰ Nesefî, *Tebşıra*, 1/41.

²¹ Ethem Ruhi Fırlı, *Çağımızdaki İtikadî İslâm Mezhepleri*, (İstanbul, 1999), 79.

²² Kâdî Abdülcabbâr, *el-Muğnî*, 12/530.

²³ Kâdî Abdülcabbâr, *Usûlu'l-Hamse*, 1/98-104.

²⁴ Nesefî, *Tebşıra*, 1/43.

²⁵ Kâdî Abdülcabbâr, *Muğnî*, 12/17,21.

²⁶ Kâdî Abdülcabbâr, *Muğnî*, 12/123-124.

²⁷ Kâdî Abdülcabbâr, *Usûlu'l-Hamse*, 1/ 98-104.

sürükleyen bir unsurdur.²⁸ İmanda hataya düşmemek için de istisnasız bütün mükelleflerin nazarda bulunması zarûrîdir.²⁹ Mu'tezile'ye göre bir Müslüman, muarızlarıyla girdiği tartışmalarda kendi görüşünü savunabilecek veya kendisine yöneltilen soruları cevaplayıp söz konusu şüpheleri bertaraf edebilecek donanıma sahip olmak zorundadır.³⁰ Fakat Mu'tezile'den Kâdı Abdulcabbâr (ö. 415/1025), böyle bir donanımın herkes için mümkün olamayacağını savunmuştur.³¹ O, konuya ilişkin şu açıklamaları yapmıştır: “Biz mükellefe bu usulü bilmesi gerekir derken, bu esasları tabir edebilmesinin, vârid olan şüpheleri bertaraf edebilmesinin vâcip olduğunu kastetmiyoruz. Çünkü bu, imkân haricinde olur ve buna göre mükelleflerin çoğu mükellef olmaktan çıkar.”³²

3. Mukayeseli Yaklaşım

Mâtürîdî'ye göre istidlâlî bilgi imanın sıhhati için önemlidir, ancak imanın sahih olmasının şartı değildir. Mukallid, imanını istidlâlî bilgi ile temellendirmelidir. Ona göre imanını bilgi ile temellendirme noktasında en küçük bir çabası bile bulunmayan kimse, imanın mükâfatını kâmil anlamda elde edemez.³³ Anlaşıldığı kadarıyla Mâtürîdî, mukallidi kâfir veya imansız olarak nitelendirmekten kaçınmış, bu yönüyle Mu'tezilî gruplardan ayrılmıştır. Nitekim Mu'tezile, mukallidin imanını sahih kabul etmemenin ötesinde onu küfürle nitelendirirken; Mâtürîdî, mukallidin imanını sahih kabul etmiş ve istidlâlî bilgiyi imanın olmazsa olmaz şartı olarak görmemiştir.

Nesefî de bu konuda Mâtürîdî ile aynı görüşü paylaşmıştır. Ona göre bütün insanların zekâ seviyeleri farklıdır. Akılları kıt, anlayışları az insanlar olduğu gibi, parlak fikirli ve kıvrak zekâlı insanlar da vardır. Dolayısıyla Alîm olan Yüce Allah'ın söz konusu insanlar arasındaki zekâ farklılıklarını bildiği halde bütün insanlardan aynı şekilde düşünüp imanlarını istidlâlî bilgi ile temellendirmesini istemesi akılla çelişmekte ve ilâhi adalet kanunlarına ters düşmektedir. Nesefî'ye göre ilim elde etmenin ve delil toplamanın tek amacı, kişiyi tasdike ulaştırmaktır. Amaca ulaştıktan sonra başka şeyler önemli değildir. Kişinin iman hakkında bilgisi olmasa dahi o kişi elden geldiğince şüpheleri gidermeye

²⁸ Kâdı Abdulcabbâr, *Muğnî*, 12/123-124.

²⁹ Kâdı Abdulcabbâr, *Muğnî*, 12/194; *Usûlu'l-Hamse*, 1/64-78.

³⁰ Kâdı Abdulcabbâr, *Muğnî*, 12/525.

³¹ Kâdı Abdulcabbâr, *Usûlu'l-Hamse*, 1/64, 74, 98-104.

³² Bkz. Kâdı Abdulcabbâr, *Usûlu'l-Hamse*, 1/64, 76, 78, 98-104.

³³ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, 216-219; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 229; Nesefî, *Tebşıra*, 1/39-40; Sâbunî, *Mâtürîdîyye Akâidi*, 49-51; Ayrıca bkz. Ahmet Ak, “İmam Mâtürîdî ve Ehl-i Sünnet'e Katkısı”, *Ehl-i Sünnet*, ed. Mustafa Aykaç (İstanbul: Ensar Yayınları, 2020), 140-141.

çalışıyorsa mümindir. Şayet imanındaki zan ve şüpheleri gidermeye aklî ve ilmî gücü yetmiyorsa bile o kimseye kâfir denemez. Zira bilgisizlik, imanın yokluğu demek değildir.³⁴

Mâtürîdî anlayışında taklidî iman reddedilmemekle beraber tahkikî imanın önemine vurgu yapılmıştır. Bu anlamda Mu'tezile'den farklı olarak imanın istidlâlî bilgiye dayanmasını şart koşmamışlardır. Mâtürîdî kelamcıları, taklidî iman hususunda mukallidleri üç farklı gruba ayırmıştır. Bunlardan birincisi, "Taklid-i mahz" olarak bilinen ve körü körüne bir taklidi temsil eden anlayıştır ki bunlar iman dairesinde kabul edilmemiştir.³⁵ İkincisi, "Dâr-ı İslâm" da yaşayan avamın taklididir. Mâtürîdî'ye göre avamdan olan bir müminin her ne kadar izah ve ifade edemese de Allah'ın varlığı ve birliğini bilir. Dolayısıyla avamdan olan her mümin, iman üzere öldüğü takdirde cennete gidecektir.³⁶ Üçüncüsü ise, hiç insanla temas kuramamış mukallidin imanıdır. Karşılaştığı bir kişinin tebliği neticesinde iman eden mukallidin imanı kabul edilmekle beraber nazar ve istidlâlî terki sebebiyle sorumlu olduğu belirtilmiştir.³⁷

Eş'ârî kelamcılarının ekseriyetine göre iman için Allah'ı tanımak vaciptir.³⁸ Onlara göre kul, yüce yaratıcıyı delil ve hüccet üzere bilirse taklidî imanı terk etmiş olur.³⁹ Nitekim Eş'ârî ekolünde meşhur olan anlayışa göre mukallid, temel inanç esaslarından herhangi birine, aklî bir delil getirerek inanmadığı sürece onun imanı kabul edilmez. İman eden kişinin inancını dayandırdığı istidlâlî bilgiyi bilmesi iman için yeterli görülmüştür. Bunu ayrıca dil ile izah etmesi ya da polemiğe girdiği kimselerin getirdikleri problemleri çözmeye muktedir olması şart değildir. Eş'ârî'ye göre mukallid, genel anlamda mümin sayılmasa da kâfir olarak da görülmemiştir. Nitekim o kimse de küfrün zıddı olan iman mevcuttur. Fakat bu kişi nazar ve istidlâlî terk ettiği için de âsî sayılmıştır. Sonuç olarak bu kişinin durumu Allah'ın iradesine kalmıştır; dilerse affedip cennetine koyar, dilerse de günahı derecesinde azap eder. Fakat kişinin son durağı cennettir.⁴⁰

Mu'tezile mezhebi, mukallidleri, Mâtürîdîler gibi tasnif etmek yerine onların hepsini birden, başkalarının sözünü kuru kuruya tekrar eden mukallidler (Taklid-i mahz) olarak

³⁴ Bkz. Neseî, *Tebşıra*, 1/48-60.

³⁵ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 49-51.

³⁶ Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, 49-51; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 229.

³⁷ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 229; Neseî, *Tebşıra*, 1/42.

³⁸ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 223; Hüseyin Aydın, *Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî'de Nazar ve İstidlâl*, (Malatya: 2003), 162.

³⁹ Neseî, *Tebşıra*, 1/43.

⁴⁰ Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Usûli'd-Dîn*, (İstanbul: İşâret Yayınları, 2016), 190-192.

kabul etmiştir.⁴¹ Mu'tezilî kelamcılara göre mükellef olarak kabul edilen her insanın aklını kullanabilme özelliği vardır.⁴² Dolayısıyla her insanın belli bir istidlâl yapma yeteneği vardır. Mu'tezile, buradan yola çıkarak imanın taklidî ve tahkikî olarak bir ayrıma tâbi tutulmasına karşı çıkmış, sahih olan imanın tahkikî iman olduğunu belirtmiştir.⁴³ Onlara göre inanılması gereken her meselenin, istidlâlî bilgi ile temellendirilmesi, sahip olunan imanın izah edilebilmesi, zan ve şüphelerden korunabilmesi gereklidir. Bu durum avam için de geçerlidir.⁴⁴ Bunlar mukallidin imanının sahih olmadığını söylerken, görüşlerini destekleyen bazı gerekçeler öne sürmüşlerdir:

- ✓ “Mukallid, taklid ettiği kişinin, itikad konusunda kendisine sunduğu hatalardan ve bunların kötü bir cehâlet olup olmadığından emin olamaz. Kötü bir cehâlet olduğundan emin olunmayan bir şeye yönelmek ise, ona (doğru olduğunu peşinen kabul ederek) yönelmek gibidir.”⁴⁵
- ✓ “Mukallid, ya âlim birini ya da âlim olmayan birini taklid eder. Onun âlim olmayan birini taklid etmesi câiz değildir. Âlim birini taklid ettiğinde ise bu âlimin bildiği konuyu, ya taklid yoluyla yahut da başka bir metodla öğrenmiş olması gerekir. Taklid yoluyla öğrenmiş olması mümkün değildir. Çünkü bu konudaki hüküm, birincisinin hükmü gibidir. Bu ise sonsuza kadar mukallidler, mukallidlerin mukallidleri... şeklinde devam eder. Böyle bir teselsül muhâldir. Söz konusu âlimin o hususu taklid dışında bir yolla öğrenmiş olması ihtimalinde durum ise onu ya zorunlu olarak ya da istidlâlî olarak bilmesi câiz değildir. Çünkü bu durum, söz konusu hususta mukallidin âlime ortak olmasını gerektirir. Bu durumda geriye mukallidin o hususu istidlâlî olarak bilmesi şıkkı kalmaktadır. Bu da taklidin geçersizliğini açıklamaktadır.”⁴⁶
- ✓ Onlara göre iman, delile dayanan tasdiktir. Dolayısıyla delil, imanın sahihlik şartıdır. Taklidî iman ise delile dayanmadığından sahih değildir.⁴⁷ Mu'tezile

⁴¹ Kâdî Abdulcabbâr, *Usûlu'l-Hamse*, 1/98-104; *Muğnî*, 12/123-125; İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdulcebbâr*, (İstanbul, 2002), 233.

⁴² Recep Ardoğan, "Mu'tezileye Göre Allah'a İman Konusunda Aklın Gücü ve Sorumluluğu", *Marîfe Dinî Araştırmalar Dergisi* 3/3, (Aralık 2003): 298.

⁴³ Kâdî Abdulcabbâr, *Muğnî*, 12/123-125; *Usûlu'l-Hamse*, 1/98-104.; Çelebi, *Akılcılık*, 313.

⁴⁴ Bkz. Kâdî Abdulcabbâr, *Muğnî*, 12/194, 444; *Usûlu'l-Hamse*, 1/144-147.

⁴⁵ Kâdî Abdulcabbâr, *Usûlu'l-Hamse*, 1/102.

⁴⁶ Kâdî Abdulcabbâr, *Usûlu'l-Hamse*, 1/102.

⁴⁷ Nesefî, *Tebşira*, 1/44-45, 58.

kaynaklarında iman-bilgi ilişkisi işlenirken nazar ve istidlâlin iman için şart olduğu bildirilmiştir.⁴⁸

- ✓ “Sevaba nail olmak için meşakkate tahammül etmek gerekir. Oysa imanın aslı olan tasdiki kazanmada meşakkat yoktur. Mukallid, imanını delile dayandırmadığı için meşakkate tahammül etmemiştir. Dolayısıyla sevaba nail olamayacak, imanın faydasını göremeyecektir. İmanın faydalı olmamasının sebebi, meşakkate tahammülün olmamasıdır.⁴⁹ Bu anlayışa göre, mukallidin imanını çaba sarf etmeden kazanıldığı ve delillendirilmediği için sahih değildir.

Mu'tezile, mukallidin imanını yukarıda belirtilen delillerden yola çıkarak yok saymıştır. Esasen Mu'tezile'nin bilgi tanımı da onların bu konudaki görüşlerini ortaya koymaktadır. Zîra onların “iman-bilgi” anlayışı, bu konuyla paralellik arz etmektedir. Mu'tezile, iman ve bilgi kavramlarını özdeşleştirdiği için mukallidin imanını kabul etmemiştir.⁵⁰ Fakat onların yapmış olduğu iman tariflerinden yola çıkarak mukallidin imanını geçersiz saymak sağlıklı bir görüşe benzememektedir.⁵¹ Nitekim “Mu'tezile'nin sistematüğinde itikad, iman demek değildir.⁵² Onların sadece bu tanımlamalardan yola çıkarak mukallidin imanını geçersiz saymaları, doğru sonuca ulaşmak demek değildir.⁵³

Konu özetlenecek olursa şunlar söylenebilir:

Mu'tezile'nin mukallidin imanını konusundaki bu ısrarcı tutumuna, Ehl-i Sünnet ekolleri şiddetle karşı çıkmıştır. Selefler, mukallidin imanını sahih kabul etmekle birlikte nazarı terk ettiği ve imanını istidlâlî bilgiye dayandırmadığı için mukallidi günahkâr olarak nitelendirmiş fakat affedilmesinin mümkün olduğunu savunmuştur.⁵⁴ Matürüdîler de Selefler gibi mukallidin imanını sahih kabul etmiş, fakat sahip olduğu imanını istidlâlî bilgiye dayandırmadığı için mukallidin, imanının mükâfatından nasiplenemeyeceğini belirtmiştir.⁵⁵

Eş'ârîlerin ise bu konuda Mu'tezile ile Matürüdîler arasında orta bir yol takip ettikleri söylenebilir. Onlar, temel inanç esaslarının akılla temellendirilmesi gerektiği konusunda Mu'tezile ile aynı görüşü paylaşmıştır. Onların Mu'tezile'den ayrılan yönü ise, imanını sahih

⁴⁸ Kâdı Abdulcabbâr, *Muğni*, 12/532; Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 98.

⁴⁹ Nesefî, *Tebsıra*, 1/44.

⁵⁰ Kâdı Abdulcabbâr, *el-Muğni*, 12/532; Toshihiko Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman kavramı*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 134; Aydın, *Nazar ve İstidlâl*, 162.

⁵¹ Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*, 94.

⁵² Kâdı Abdulcabbâr, *Usûlu'l-Hamse*, 2/628.

⁵³ Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*, 96.

⁵⁴ İbnTeymiye, *İman Üzerine*, çev. Salih Uçan (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011), 182-186.

⁵⁵ Bkz. Sâbüni, *Mâtürüdiyye Akâidi*, 172-173.

olmasını sağlayan istidlâlî bilginin, kişi tarafından ifade edilmesinin veya bu konuda muarızlarıyla tartışmaya girebilecek kabiliyette olmasının şart olarak görülmemesidir. Nitekim Mu'tezile bunu şart olarak kabul etmiştir. Diğer bir ifadeyle Eş'ârîler, sahih iman için istidlâlî bilgiyi şart koşmuşlardır. Fakat onlara göre esas olan, bu bilginin kişi tarafından idrak edilmesidir. Yani kişi, sahip olduğu bu bilgiyi ifade edemese de tartışmada kullanamasa da mukallid değildir.⁵⁶

Eş'ârîler, bu konuda Mu'tezile ile aynı görüşü paylaşıyor gibi görünse de esasında onlardan çok farklı bir kelâmî anlayışa sahiptir. Zira Eş'ârîler, mukallidin imanını sahih kabul etmemiş olmasına karşın, onu küfürle de itham etmemiştir. Öte yandan Mu'tezile, mukallidi, iman dairesinde kabul etmemekle kalmamış, onun kâfir olduğunu da ifade etmiştir.⁵⁷

Sonuç olarak denebilir ki mukallid, imanını delillerle temellendirmese dahi kendisinde bulunan tasdikten dolayı onun imanını sahih kabul edilmelidir. Sahip olunan imanın delillerle temellendirilmesi, imanının sağlamlığı açısından elbette gereklidir. Fakat bunun bir şart olarak telakki edilmesi ve bunu yapmayanların kâfir olarak nitelendirilmesi, İslâm'ın tasdik ve teslimiyet anlayışına ters düşmektedir. Mu'tezile'nin bu anlayışını kabul etmek, çoğu Müslümanın sahip olduğu teslimiyet eksenli imanı yok saymak anlamına gelir. Mu'tezile'nin burada, dinin muhatabı olan insanların farklı özellikler taşıyabileceği, herkesin istidlâl seviyesinin bir olamayacağı ve imanın teslimiyet ve tasdikten ibaret olduğu realitelerini atladığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Taklîdî iman veya mukallidin imanı konusu mütekellimlerin üzerinde itina ile durduğu meselelerden biridir. Çünkü bu mesele direkt olarak Müslümanların ekseriyetini alakadar eden bir konudur. Görüldüğü kadarıyla Mâtürîdiyye ve Mu'tezile kaynaklarında bu meseleye özel bir ilgi gösterilmiş, iman bahislerinin en önemli konularından biri olarak telakki edilmiştir.

Mâtürîdî kelâmcıları, mukallidin imanı konusunda insanları üç kısımda ele alarak körü körüne edilen taklîdî imanın geçerli olmadığını belirtmiştir. Öte yandan Dâr-ı İslâm'da yaşayan avamın sahip olduğu inancın geçerli olduğunu, onların her ne kadar imanlarını ifade etmede yetersiz olsalar da Allah'a imanlarında herhangi bir sıkıntı olmadığını ileri

⁵⁶ Bağdâdî, *Usûli'd-Dîn*, 190-192.

⁵⁷ Kâdî Abdulcabbâr, *Muğni*, 12/530; *Usûlu'l-Hamse*, 2/614-624; Nesefî, *Tebîra*, 1/43.

sürmüşlerdir. Bunun aksine Mu'tezile, taklîdî imanı büsbütün reddetmiş, böyle bir imana sahip kimseyi kâfir olarak nitelendirmiştir. Oysaki Mâtürîdiler, kişinin içinde bulunduğu durumu göz önüne alarak bir hükme varmak gerektiğini belirtmiştir. Şunu hemen belirtmek gerekir ki "taklîd-i mahz" olarak bilinen taklit çeşidinin birtakım sıkıntılar barındırdığı gerek Mâtürîdî gerekse Mu'tezile tarafından kabul edilen bir görüştür. Fakat burada Mu'tezile'nin bütün mukallidleri "taklîd-i mahz" olarak telakki etmesinin bir haksızlık olduğu kanaatindeyiz. Elbette kişi, iman ettiği esasları gerek kendi iç dünyasındaki sorulara cevap bulabilmek gerekse diğer din mensuplarına ve muarızlara cevap verebilmek adına iyi bilmesi ve idrak etmesi gerekir. Fakat bütün müminlerden bunu beklemek, böyle olmayanların imanını sahih kabul etmemek dahası onları küfür ile itham etmek İslâm'ın teslimiyet anlayışı ile bağdaşmamaktadır.

Mâtürîdî, Eş'ârî ve Mu'tezile âlimlerine göre her Müslümanın, sahip olduğu inancı nazar ve istidlâl ekseninde açıklayabilmesi gerekmektedir. Eş'ârîler taklîdî iman sahibi kimseyi günahkâr, Mu'tezile ise kâfir olarak nitelendirmiştir. Mâtürîdiler ise farklı bir tasnif yaparak bu görüşe karşı çıkmış, her mukallidin aynı kefeye konmaması gerektiğini ileri sürmüştür.

Kanaatimizce kişinin mutlaka inandığı dinî değerleri araştırıp öğrenmesi, bildiklerini akıl süzgecinden geçirmesi gerekmektedir. Zira insan zihni sorgulamaya programlanmış bir mekanizmadır. Akla gelen sorular cevap bulmadığı takdirde yok olmamakta, zihnimizin bir köşesinde pusuya çekilmektedir. Bu gibi sorular biriktiği zaman insan bir arayışa sürüklenir ve aradığını bulma noktasında istidlâl ve nazara ihtiyaç duyar. Ayrıca diğer insanlara dini anlatma noktasında yetersiz kaldığında üzerine düşen tebliğ vazifesini icra etme noktasında zayıf kalır. Hâsılı, nazar ve istidlâl bir Müslümanın olmazsa olmazıdır. Fakat Mu'tezile ve Eş'ârîlerin yukarıda ortaya konulan tavırları bu gerekliliğin biraz abartıldığını göstermektedir. Elbette bütün Müslümanlar elden geldiğince istidlâlde bulunmalı fakat herkesin akıl ve bilgi seviyesi aynı olmayacağından, bütün Müslümanlardan bunu beklemek, bunu yapmayanları iman dairesi dışında görmek yanlış bir anlayıştır. Bu anlamda Mâtürîdîlerin konuya yaklaşımı son derece mutedil görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Ak, Ahmet. "İmam Mâtürîdî ve Ehl-i Sünnet'e Katkısı". *Ehl-i Sünnet*. ed. Mustafa Aykaç. İstanbul: Ensar Yayınları, 2020.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasan Nûreddîn Alî b. Sultan Muhammed. *Şerhu'l-Fıkhü'l-Ekber*. çev. Y. Vehbi Yavuz. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979.
- Ardoğan, Recep. "Mu'tezileye Göre Allah'a İman Konusunda Aklın Gücü ve Sorumluluğu". *MarifeDergisi*. 3/3 (Aralık 2003), 293-314.
- Ardoğan, Recep. "Kelamî Açından İmanın Mâhiyeti ve Din Özgürlüğününün Muhtevası". Ankara: DİB, 2005.
- Arslan, İbrahim. *Kâdî Abdulcabbâr'a Göre Dinin Aklî ve Ahlâkî Savunusu*, Ankara: Otto Yayınları, 2014.
- Aydın, Hüseyin. *Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî'de Nazar ve İstidlâl*. Malatya: Nehir Yayınevi, 2003.
- Bağdâdî, Abdulkâhir. *Usûli'd-Dîn*. İstanbul: İşâret Yayınları, 2016.
- Çağrı, Mustafa. "Hak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/137-139. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Çelebi, İlyas. *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdulcebbar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızdaki İtikâdî İslâm Mezhepleri*. İstanbul: Şato Yayınları, 1999.
- Izutsu, Toshihiko. *İslam Düşüncesinde İman kavramı*. çev. Selahattin AYZAZ, İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- İbn Manzur. *Lisanü'l-Arab*. Beyrut: 1993.
- İbn Teymiye. *İman Üzerine*. çev. Salih Uçan, İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.
- İpek, Mikail. *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*. Erzincan: Doğu Yayınları, 2020.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed er-Râğıb. *el-Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'an, (Kur'an Terimleri Sözlüğü)*. çev. Yusuf Türker, İstanbul: Pınar Yayınları, 2007.
- Kâdî Abdulcabbâr. *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl*. thk. İbrahim Medkûr, Tâhâ Hüseyin, Mısır: t.y.
- Kâdî Abdulcabbâr. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. çev. İlyas Çelebi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Kaya, Eyyüb Said. "Taklîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/461-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kılavuz, A. Saim. *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*. İstanbul: Ensar Yayınları, 1998.
- Kılavuz, A. Saim. *İman-Küfür Sınırı*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1982.
- Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Matürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: İSAM Yayınları, 2014.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebssiratü'l-edille*. nşr. Hüseyin Atay, Cilt: I, Ankara: DİB Yayınları, 2004.

- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebsiratü'l-edille*. nşr. Hüseyin Atay- Ş. Ali Düzgün, II, Ankara: DİB Yayınları, 2003.
- Öz, Mustafa. “Seâlibe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/234-235.İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Pezdevi, Ebu Yusr Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akâidi*. çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2013.
- Sâbûnî, Nureddin. *Mâtürîdiyye Akâidi*. Çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: DİB Yayınları, 2014.
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Uslu, Ferit. *Felsefî Açıdan İmanı Temellendirme*, Ankara: Ankara Okulları, 2004.
- Yaran, Rahmi. “Bid’at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/129-131. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yurdagür, Metin. “Haşviyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/426-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.